

A kötet a felsőoktatásban nemcsak angolszász területen hasznosítható, remek válogatásban tekinti át a középkori hadügy és hadtörténet leglényegesebb aspektusait. Forráskritikát és hitelességet tárgyaló szempontokat hiába várunk a kötettől, a szerkesztők ezt az olvasóra bízzák. Talán ez az, ami a közreadott forrásokat igazán érdekessé teszi a mai olvasó számára: a korabeli számadások, katonai szabályzatok, egykorú leírások és későbbi visszaemlékezések, szépirodalmi reflexiók, a lovagságot dicsőítő és kritizáló írások együttese. A kötet izgalmasan sokszínű és ellentmondásos, mint maga a középkori hadügy. Közép- és Kelet-Európa alulreprzentáltságán úgy lehetne segíteni, ha hasonló szöveggyűjteményeket készítenénk erről a térségről is.

Veszprémy László

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN

Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában

(Szerk. B. Szabó János és Fodor Pál. Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Sorozatszerk. Fodor Pál és Pap Norbert. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019. 296 o. ISBN 978-963-416-181-3)

Mohács nálunk már évszázadok óta nem csak földrajzi név, hanem egy fogalom, ami óhatatlanul kapcsolódik a magyar államiság kérdésköréhez, a középkori magyar állam bukásához, a regionális hatalmi pozíció és az önálló államiság elvesztéséhez. Mohács története tehát nem csupán „a” csata története, hanem – mint ahogy Fodor Pál írja a kötet előszavában – az ahhoz vezető több évtizedes út és az azt követő új korszak majdhogynem napjainkig terjedő története. Mohácshoz számos történeti sztereotípa társul, amelyekre nem térnék most ki, de annyit érdemes megjegyezni, hogy ezek szinte mindegyike önmagában, kizárólag magyar szempontból vizsgálta az eseményeket, tudomást sem véve az európai összefüggésekről. Nehéz ezzel a szemlélettel szakítani, de árnyalni is jelentős kihívás. Ez a kötet pont erre tesz kísérletet azzal, hogy Mohács időszakát végre európai kontextusba helyezi, mégpedig a legfontosabb kérdéseket vizsgálva, a korabeli államok fiskális erejét, hadi potenciálját, hadszervezetét és hadseregeik taktikáját, felkészültségét, ütőképességét. Mindenképpen új szempontból indulunk ki, hiszen a hazai kutatás még arról is nehezen vett tudomást, hogy a csatában elesett ifjú uralkodó, II. Lajos nem csupán magyar, hanem cseh király is volt és ez a perszónalunio a régió erős középhatalmává emelte mindkét királyságot. A pozíciókat erősítette a Jagellók lengyel királysága és az 1515 óta fennálló szoros Habsburg szövetség. Mintha a későbbi Habsburg monarchiát látnánk Mohács előestéjén, csak Jagelló vezetéssel. Igaz, ennek a szövetségnek ekkor semmi esélye nem volt az oszmánok ellen és nemcsak nekik, hanem talán a korabeli Franciaországot és Spanyolországot leszámítva a többi európai hatalomnak is alig lett volna sansza sikerrel megvívni egy törökellenes háborút. A miértekre éppen ebben a kiváló tanulmánykötetben találhatunk válaszokat.

Kicsit rendhagyó módon először nem az egyes tanulmányok ismertetésével, az azokban előkerülő újdonságokat ismertetném, hanem a két szerkesztő dicséretével kezdem recenziómat. Bár nem ismerem a kötet elkészültének szervezési hátterét, de kézbe véve az elkészült művet, arról lerí a szerkesztők határozott koncepciója. Az ahhoz való ragasz-

codás – ez a szerzők dicsérete is – pedig meghozta gyümölcsét: hazánkban ritkán vehet kézbe az olvasó olyan tanulmánykötetet, amely egy összetett problémakört széles, európai kontextusban ugyanazon elvek mentén dolgoz fel, ezzel megteremtve az összehasonlító elemzések háttérét. A kötetben található 12 tanulmányból ugyanis 11 lényegében azonos szerkezettel szerepel. A kötet írásai ugyanis a tárgyalt államalakulatok mindegyikénél ugyanazokat a tényezőket vizsgálják: az adott államalakulat területét (illetve gyarapodását), népességét, állami bevételeit, a hadszervezetet, a becsült hadipotenciált, a valóban mozgósítható haderő létszámát, az állandó hadsereg kérdését, a fegyvernemeket (lovaság, gyalogság, tüzéség), a hadvezetést, stratégiát, hadi logisztikát, a fegyverzet (tűzfegyverek) kérdéskörét, valamint a harcmodort, taktikát. Utóbbi jobb megértése érdekében mindenhol találkozunk egy-egy konkrét ütközet elemzésével is, valamint kitérnek a tengeri vagy folyami flottára (ha van), és minden tanulmány végén olvashatunk egy összegzést is. Mint látható, itt nem szikár „régii” hadtörténetírásról van szó, hanem a *new military history* módszertanától elvárt szélesebb kontextusról, ugyanakkor a szerzők nem feledkeznek meg a klasszikus hadtörténeti megközelítésről sem.

Mielőtt rátérnék a kötet tartalmi elemeire, egy dolgot szeretnék előre vetíteni. A vizsgált korszakban elsősorban a mi szempontunkból tűnnek meghatározónak a török–magyar, vagy inkább Oszmán–Jagelló, később pedig Oszmán–Habsburg küzdelmek. Ez a korszak ugyanis a dinasztikus háborúk időszaka Európa-szerte, és ebben a rendszerben a mi háborúnk csak egy volt a sok nagy közül. Más kérdés, hogy a küzdelmek voltak keresztény–muszlim szembenállásra alapozott propagandisztikus vonásai. Mondjuk ki nyíltan, a Jagellók Oszmánok elleni küzdelme francia- vagy angolhonban, illetve Moszkvában nem váltott ki olyan reakciókat, amit az utókor elvárt volna. Ahol eszméltek, ott mindenütt jelen volt az egyéni (uralkodói, azaz dinasztikus) érdek, a Spanyol Monarchiától a lengyel–litván államszövetségen át Velencéig vagy Genováig. Ez a háttér plasztikusan rajzolódik ki a kötet tanulmányai alapján.

A kötetet két, a szerkesztők által jegyzett rövid írás nyitja, Fodor Pál előszava és B. Szabó János bevezetése. Előbbiről már szóltam, utóbbi egy rövid összegzést nyújt. B. Szabó János kiemeli, hogy a vizsgált időszak – utalva a könyv címére – Európa történetében korszakhatár is egyúttal: új utakra lép a korabeli hadviselés, ezáltal új és sokrétű kihívás éri a korabeli államokat. A kihívások bevételeik növelésére kényszerítik őket, ami egyenesen vezet a területszerző háborúk irányába. Két nagy ütközőzóna jön létre, az egyik a Habsburg–Valois vetélkedés nyomán Észak-Itáliában, a másik pedig az oszmán törekvéseknek köszönhetően Közép-Európában és a Földközi-tenger keleti és afrikai partvidékén. B. Szabó röviden kitér a hadügyi forradalom teóriájára, azonban finoman utal annak kritikájára is, például a hadügyi változások 1500 előtti kezdeteire, a nehézlovaság szerepének indokolatlan megkérdőjelezésére, vagy például a gyalogos puskás alakulatok abszolutizálásával szemben kiemeli a pikás alakulatok szerepét a gyalogos harcászat fejlődésében.

Az alábbiakban a tanulmányokat egy meghatározott szempont alapján elemzem, főként arra koncentrálva, hogy az egyes vizsgált államok milyen állapotban voltak Mohács idején, valóban milyen potenciállal rendelkeztek és ebben hol is helyezkedtünk el mi, magyarok. Lehetne más szempontot is kiragadni, de úgy vélem, ez az egy terület is jól jellemzi a kötet újszerűségét, fontosságát és felhasználhatóságát.

Az első áttekintést Fodor Páltól olvassuk az Oszmán Birodalomról, azaz a korszak leginkább – modern terminológiával – katonai–fiskális államának tekinthető szereplőjéről. Olvasva Fodor Pál adatait, nem kétséges, hogy egy ilyen mértékű anyagi forrásokkal rendelkező, a társadalom széles rétegeit militarizáló, szolgálati birtokokkal operáló, ugyanakkor professzionális központi zsoldoshadsereget eltartó, de félkatonai szereplőket is nagy számban mozgósító államalakulatnak nem akadt párja a korszakban. Ha csak a területi gyarapodást nézzük, az Oszmánok birodalma II. Mehmed idején (1451–1481) is két és fél-szerese volt a korabeli Magyar Királyságnak, Mohács időszakában pedig 2,5 millió négyzetkilométert tett ki, azaz legalább hétszerese volt a Magyar Királyságnak, és ha a Cseh Királyságot is hozzászámítjuk, 5,5-szöröse. Lakossága 1520–1535 táján 12–13 millió volt, e mutatóban valamivel kisebb volt II. Lajos országainak lemaradása: „csupán” 2,3 szoros volt a különbség. Gazdasági potenciálban azonban döbbenetes különbség alakult ki: 1527–1528 táján minden jövedelmével együtt több mint 8 millió arany felett rendelkezett az Oszmán Birodalom. Ha legmagasabb becsült jövedelmét nézzük a Jagellók Magyar Királyságának, az 400 ezer forint volt, tehát alig huszada az Oszmán Birodalomé. Sajnos a cseh korona jövedelmeiről nincs adat a kérdéskört tárgyaló, B. Szabó János által jegyzett tanulmányban, de későbbi adatok alapján legalább 200 ezer aranyra tehetjük, így együtt a magyar–cseh perszonálunió összjövedelmének is legalább 13 szorosával bírtak az oszmánok. A hadi potenciál – nyilván nem függetlenül a területtől, a népességtől és az állami jövedelmektől – pedig egyenesen lehengerlő volt: Fodor Pál számítása szerint több mint 176 ezer fő. Ennek alapján egyetérthetünk Fodor azon megállapításával, hogy az oszmánok különösebb megerőltetés nélkül bármikor ki tudtak állítani egy 50–70 ezres hadsereget a szultáni hadjáratokra. Emellett gondot fordítottak tüzéségük modernizálásra, azonban intő jel volt, hogy a kézipuskák tekintetében lemaradtak a nyugatiaktól. Logisztikájuk ugyanakkor egyedülálló volt, hadseregszállításban, élelmezésében, hadianyag-ellátásában olyan szintű professzionalizmust mutattak fel, amit a nyugati országok nagyon sokáig még megközelíteni se tudtak. Ez volt az alapja gyors mozgósítási képességüknek is. Amit tudtak az oszmánok, az olyan előnyt jelentett, amit az európai hadseregek csak 100–150 év után tudtak felmutatni, azaz százezres nagyságrendű hadseregeket csak ekkortól tudtak hadjáratban felvonultatni, bevetni. Az oszmánok tengeri és a folyami flottájukra is sokat áldoztak, a tengeren legalább olyan erős volt a flottájuk, mint a genovaiaknak, velenceieknek, vagy később a spanyoloknak és Lepantóig (1571) szinte az összes tengeri ütközetet az oszmánok és vazallusaik nyerték. Az Oszmán Birodalom tehát ekkoriban sem szárazföldön, sem vízen nem nagyon volt legyőzhető.

A kötet többi tanulmánya mindezeket tényekkel támasztja alá. B. Szabó János jegyzi a mi szempontunkból meghatározó témát, azaz a Magyar Királyságról szóló tanulmányt. Helyesen a magyar–cseh perszonálunióból indul ki, igaz, joggal emeli ki azt is, hogy a cseh területekben rejlő potenciált nem sikerült a Jagellóknak kiaknázniuk. Az állami jövedelmekről már tettem említést – itt talán jobb lett volna a „gazdag föld – szegény ország” tetszetős, ám az elmúlt időszakban többek által is cáfolt kitételét elhagyni. B. Szabó nagyon alaposan veszi végig a magyar hadipotenciált és a mozgósítható haderőre vonatkozó adatokat, 1521-ben közel 70 ezer embert sikerült fegyverbe állítani, 1526-ban is legalább ennyit, igaz, Mohács alatt 25–30 ezres, nagy valószínűség szerint 27 ezres sereg gyűlt össze. Korábban sokan úgy vélték, hogy ez európai viszonylatban kiemel-

kedő nagyságrendű hadsereg volt, s éppen a kötet támasztja alá, hogy valóban jelentős volt ez a létszám, ám korántsem példa nélküli esetről volt szó. B. Szabó a hadszervezet bemutatása során kitér a határvédelmi katonaságra, ami az 1510-es évek elején több mint 7800 főből állt, ami már tekintélyes létszám, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a kontingenst állandóan fizetni kellett volna. Összességében egyetérthetünk a megállapításaival, minden katonai és gazdasági erőfeszítés ellenére az ország szépen lassan felőrldött az oszmánokkal szembeni küzdelemben. Úgy is mondhatnánk: ha Mohácsnál mi nyertünk volna, akkor a következő alkalommal, ami akár egy év múlva is bekövetkezhetett volna, már valóban semmi esély sem lett volna.

Nézzük meg, hogy az oszmán vagy a magyar potenciál hogyan is viszonyult Európa többi államának haderejéhez, kapacitásához mérten! Györkös Attila kiváló tanulmányában mutatta be a francia királyság hadszervezetét és hadseregét. A francia király hatalma a XV. század végére jelentősen megnövekedett, korszakunkban körülbelül 450 ezer km²-t magába foglaló birodalma lakosságát 1515-ben 16 millióra becsülik. Állami jövedelmei dinamikus emelkedtek: 1490-ben körülbelül 1,5-2,3 millió, 1514-ben 1,9-2,8 millió aranyra rúgtak, I. Ferenc 1547. évi halálakor pedig a 2,9-4,4 milliót is elérték. Franciaország hadi potenciálja is ehhez mérhető: VIII. Károly itáliai expedíciós hadserege legalább 30 ezres volt, az 1540-es évek nagy Habsburg-ellenes háborúiban több fronton akár 80 ezer katonát is fel tudtak fogadni Györkös szerint, bár más szakirodalmi adatok alapján szerintem a 40-50 ezres létszám lehet a reális. Korpás Zoltán a Spanyol Monarchiát mutatta be. Itt persze fontos pontosítani, mit is értünk ezen. A törzsterületeknek, Kasztíliainak és Aragóniának 1500 körül 4,2 millió lakossága volt. Ehhez jöttek még az amerikai gyarmatok, Nápoly és Németalföld, hogy csak a legfontosabbakat számoljuk ide (kérdés, hova számoljuk a Német-római Birodalmat?). A spanyol katolikus uralkodók bevételei 1510-ben 910 ezer aranyat tettek ki, 1559-ben a spanyol koronáé már elérte a 3 milliót is, jómagam további becslések alapján V. Károly összjövedelmét 14 millió aranyra tettem. A jelentős bevételekhez azonban hatalmas hitelek társultak, a hitelállomány 1515-ben 3,8 millió aranyra, 1554-re 15 millióra rúgott. A hadi potenciált a jelentős hitelállomány korlátozta, a XVI. század derekán 20 ezer spanyol harcolhatott a félszigeten kívül, 10 ezer pedig azon belül állomásozott. A Német-római Birodalom területéről felfogadott hadakkal együtt az összlétszám elérhette az 50 ezret is – ezt már szintén más adatok alapján teszem hozzá. Ez alapján a Valois–Habsburg ellentétben mindkét fél nagyjából ugyanakkora erőket tudott mozgósítani.

A két „nagygyút”, Franciaországot és a Spanyol Monarchiát követően olvashatunk a többi „versenyzőről”. Sashalmi Endre a moszkvai fejedelemség hadszervezetét mutatja be 1462 és 1533 között. Itt sajnos az állami bevételekről nem sok tudható, a hadsereg hadipotenciáljáról is eltérő adatokat találunk, a 10-20 ezres haderőtől a nehezen hihető 60-70 ezresig. A szerző nem véletlenül utal arra, hogy a nyugati szerzők alacsonyabb létszámra vonatkozó becslései lehetnek közelebb a valósághoz. Szokola László a lengyel–litván államszövetség hadszervezetéről írt tanulmányában bemutatta, hogy az államszövetség a moszkvai fejedelemséghez képest éppen fordított utat járt be: jelentős területvesztéseket szenvedett keleten, annak ellenére, hogy még mindig az egyik legnagyobb területű európai államalakulat maradt. Lakossága ugyanakkor nem sokkal haladta meg a cseh–magyar perszonálunióét, az uralkodói jövedelmek pedig, úgy tűnik, ez alatt voltak. Az államszövetség hadi potenciálja ezzel szemben félelmetesen nagy volt, hiszen a lengyel

lakosság 10%-a volt elvben hadra fogható, így 350 ezer főt is mozgósíthattak, Litvániában pedig 70-100 ezer főt. A valóban táborba szállt hadak létszáma ugyanakkor ennek töredékére, 25-35 ezerre tehető.

A Péterfi Bence által tárgyalt Német-római Birodalom véleményem szerint külön típust képez, hiszen a korszakban nem tekinthető Franciaországhoz vagy akár Magyarországhoz képest sem jogilag egységes igazgatású és szervezetű államnak, s a császárnak igen korlátozott jogosítványai voltak a birodalmi jövedelmek és a hadügyek tekintetében is. Ezért megkérdőjelezem az összetett államalakulatnak is nehezen tekinthető Német-római Birodalom kötetben való szerepeltetését. Talán ésszerűbb lett volna a Habsburgok osztrák tartományait vizsgálni, illetve a birodalom erőforrásait I. Miksa idején, illetve V. Károly uralkodásakor a Spanyol Monarchia kereteihez igazodva tárgyalni. Viszont fontos kiemelni Péterfi írásából, hogy a korszakban alapozódik meg a későbbi Türkenhilfe rendszere, ami a XVI. század második felétől meghatározó lesz az oszmánok elleni küzdelem finanszírozásában, illetve a Landsknecht-alakulatok harcértékének, stratégiájában való alkalmazásának kérdését. Bár születtek elképzelések 20-40 ezres birodalmi seregek felállításáról védelmi háborúk idejére, ezekből szinte semmi sem valósult meg, a Habsburg császár – például I. Miksa – 10-15 ezernél több katonát saját birtokaiból, saját költségén és hitelekkel támogatva sem tudott mozgósítani.

F. Molnár Mónika az itáliai államok hadszervezetét foglalta össze. Igen nehéz feladatot vállalt magára, hiszen itt több, formailag és jellemzőit tekintve is igen eltérő államról volt szó, Velencétől Milánón és Firenzén át a Pápai Államig. A mi szempontunkból a legjelentősebb Velence, az egymillió aranyforint körüli állami jövedelmekkel rendelkező Serenissima, ha kellett, ki tudott állítani 30 ezres zsoldossereget is, de békeidőben a kiterjedt Terra Ferma és más birtokai védelmére kevesebb katonát tudott fizetni, mint amekkorára a magyar király által a déli végeken állomásoztatott katonaság száma (körülbelül 4400 főt, versus 7800). Velence és Genova igazi hadi potenciálja azonban a flottában volt, ezek fenntartása is óriási összegeket emésztett fel: Velence például 1504-ben 83, 1518-ban 56, 1525-ben pedig mindössze 25 hajót tartott állandó hadi készütségben.

A periférián elhelyezkedő, azonban éppen a korszakban feltörekvő Portugáliáról Igaz Levente írt összefoglalást. Portugália észak-afrikai hódításai mellett kezdte legkorábban a tengerentúli gyarmatbirodalom kiépítését. Az ország népessége mindössze 1-1,3 millióra tehető Mohács idején, ám az „állami” bevételek ehhez képest – a gyarmatoknak köszönhetően – viszonylag tekintélyesek voltak: ha jól számolom át, 1527 körül 390 ezer, 1534-ben közel 700 ezer aranyra tehetjük azokat. A portugál királyok 5000 főt tudtak állandóan zsoldban tartani Észak-Afrikában, az Estado da Índia területén pedig 2500 főt, ami nem csekély, s emellett jelentős tengeri flottát is fenntartottak (akár 22 vitorlást is).

Bárány Attila Anglia és Skócia hadszervezetét, hadseregét mutatja be. Anglia népessége jelentősen emelkedett a XVI. században, 1540-re már elérte a 3 milliót. VIII. Henrik körülbelül 350-400 ezer aranyforintnyi jövedelemmel rendelkezett – ha nem többel, itt bizonytalan vagyok az átszámítással – és egy jól szervezett állammal, ami jól is gazdálkodott. Ez teremtette meg az Anglia expanziós céljait szolgáló hadjáratok anyagi fedezetét: 1522-ben 15 ezres, 1544-ben 42 ezres sereget tudott VIII. Henrik kiállítani franciaországi expedícióira, emellett a flotta fejlesztésére is nagy figyelmet fordítottak (1545-ben például 90 hajós flottájuk volt). Az elemzett országok sorát Skócia zárja. A XVI. század elején 500-600 ezres lakosságú ország népességszámához képest jelentős létszámban

tudott mozgósítani: 1513-ban a skót „Mohács”, azaz Flodden alatt mintegy 30 ezres skót haderő vonult fel.

A kötet természetesen nem csak a fiskális és hadi kapacitással foglalkozik, bár jómagam most e kérdéskört helyeztem előtérbe, hanem a fegyverekkel, harcászattal, taktikával is. Nagyon tanulságos a magyar haderőről írt elemzés, a magyar könnyűlovasság, a francia nehézlovasság vagy a spanyol terciók és a svájci pikások és német Landsknechtek jellemzőiről, harci erejéről, csatákban játszott taktikai szerepéről olvasni. Hogy a pénz, a mozgósított haderő, a fegyvernek kívánatos összetétele sem volt mindenre recept, arra az egyes tanulmányokban elemzett csaták is rávilágítanak. Ezek a konkrét példák is erősítik a korszak átmeneti jellegét. Buzás Gergelynek a késő középkori európai erődépítéséről írt tanulmánya zárja a kötetet. Buzás 1450 és 1526 között elemzi a kérdéskört, nemzetközi példákkal kezdi, hogyan kívántak a tüzfegyverek által jelentett kihívásnak megfelelni Itáliától kezdve szinte mindenhol. Tanulmányának fő mondanivalója azonban a magyarországi várépítészet elemzése. Ebből kitűnik, hogy a XV. század második felében a magyarországi várak építészeténél is hasonló trendek mutathatók ki, az ország lépést tartott az európai haditechnika és erődépítészet fejlődésével. A Jagellók alatt azonban már nem történtek lényeges védelmi építkezések, egyszerűen már nem jutott rá pénz, így az ebben a korszakban is ugrásszerűen fejlődő tüzérségi eszközök kihívására már nem volt válasz a XVI. század első két évtizedében. Ez is magyarázza a várostromokban aratott gyors oszmán sikereket a XVI. század közepéig: a már valóban a modern kihívásokra reagálni képes végvárrendszer kiépítésének időszakáig. Buzás Gergely tanulmánya is arra világít rá, hogy Mohács idején sem anyagiakban, sem infrastruktúrában nem voltunk versenyképesek a fő kihívó féllel szemben. (Jó lett volna egy, a tüzérség európai és oszmán fejlődését együttesen tárgyaló szaktanulmányt is beleilleszteni a kötet tematikájába, illetve nem lett volna haszontalan a katonai–fiskális állam modellje szempontjából is vizsgálat tárgyává tenni a korabeli európai államfejlődést, bank- és hitelrendszert.)

Összegzőként, tanulságként megállapítható, hogy a Magyar Királyság Mohács idején beleilleszkedett az európai trendbe, Franciaország és a Spanyol Monarchia ugyan külön kategóriát képezett, de a többi államalakulattal nagyjából egy szinten állt katonai–fiskális kapacitás tekintetében. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az Oszmán Birodalommal szemben mindenki nagyságrenddel elmaradt, sőt, az említett két birodalmat leszámítva semelyik európai állam sem vehette fel a versenyt velük fiskális és hadi potenciál tekintetében. Tehát ne legyünk se szerények, se önáltatók a Mohács körüli Magyar Királyság jelentősége, ereje kapcsán. Európa lényegében csak a XVII. század második felére jut el oda, ahová az oszmán állami és hadvezetés már a XVI. század elején eljutott mozgósítási képességben, szervezettségben, anyagiakban. Így nem véletlen, hogy széles összefogással együtt is csak ekkor sikerül legyőzni őket, a Balkánról még ezt követően sem lehetett kiszorítani az oszmánokat. A Magyar Királyság szerencsétlensége az volt, hogy éppen a korszak nagy átalakulásai közben érte olyan támadás, amit szinte senki sem tudott volna kivédeni. A kötet eredményei és továbbgondolásra készítő, újszerű szemlélete kétségtelesen jelentős előrelépést jelent a Mohács-kérdéskör jobb megértésében.

Kenyeres István